Bölüm 11

SOĞUK SAVAŞ SONRASI RUSYA'NIN BÜYÜK GÜÇ OLMA MÜCADELESİ

Mehmetali KASIM[1]

GİRİŞ

Rusya sahip olduğu coğrafi konumu, askeri gücü, doğal zenginlikleri, insan kaynakları ve köklü devlet geleneğiyle büyük potansiyele sahiptir. Sovyetler Birliğinin (SSCB) dağılması Rusya açısından pahalıya mal olmuştur. Geniş toprak, önemli miktarda nüfus, büyük bir ekonomik güç ve kritik sanayi merkezlerinin elden gitmesinin yanı sıra büyük güç statüsünde de sarsıntılara yol açmıştır. Bunlara rağmen Rusya tarihi ve geçmişinin verdiği gururla SSCB sonrası bile yenilgiyi kabullenmemiş, kendini dünyadaki önemli aktör ve büyük devlet olarak tanımlama alışkanlığından ve hayalinden vazgeçmemiştir. Daha iddialı ve tek taraflı politikalar elitler arasında oldukça normal kabul edilmeye başlamıştır. Ayrıca Rus milliyetçiliği, tek taraflılık ve 'neo-emperyalizmden' oluşan ve Sovyet imparatorluğunu şu ya da bu biçimde restore etmek için tasarlanmış yeni fikir birliği ortaya çıkmıştır (Adomeit, 1995).

Yeltsin döneminde liberal ekonomi ve demokrasiye geçme vaatleri verilmişse de kendini SSCB'nin doğal varisi olarak görüp eski SSCB ülkeleri üzerinde etki alanlarını koruma girişimlerini sürdürmeyi ihmal etmemiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu ve Avrasya Ekonomik Birliği gibi Rusya merkezli uluslararası örgütler aracılığıyla eski SSCB ülkeleri üzerinde etkinliğini korumak ve güçlendirmek istenmiştir. Fakat Rusya'nın kendi içinde bulunduğu zaaflar ve taraflar arasındaki farklı çıkarlar nedeniyle eski SSCB ülkeleri üzerinde aynı düzeyde etkinliğini koruyabilmede zorluk çekmiştir. Özellikle Doğu Avrupa ülkeleri Rusya'dan daha çok Avrupa'yla bütünleşmeyi tercih etmiştir.

Yeni yüzyılda ve Putin yönetiminde Rusya 1990'lı yıllardaki bunalım ve ekonomik sıkıntılardan kurtularak kendini toparlamaya başlamıştır. Bunda üretimin ya da verimliliğin artışından daha çok sahip olduğu bol doğal kaynaklar ve

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mkasimu@ohu.edu.tr

uluslararasında ortaya çıkan doğal kaynak piyasasındaki yüksek fiyat artışları önemli rol üstlenmiştir. Her ne kadar kendini toparlamışsa da Rusya artık SSCB gibi küresel güç değil bölgesel bir güç statüsüne indirgenmiştir. Bu onun Doğal kaynaklar ve askeri güç açısından dünyada önde gelen süper güç olmasına rağmen ekonomik özerkliği, politika taahhüdü ve gerçeklik açısından zayıf olmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca iddia eden etki alanı üzerindeki kontrolü, SSCB dönemi ve hatta Çarlık zamanlarıyla karşılaştırıldığında oldukça sınırlıdır(Fortescue, 2017). Putin yönetimi ise eskisinden daha iddialı bir şekilde ABD önderliğindeki tek kutuplu dünya düzeninden rahatsız olduğunu dile getirmiştir. Çok kutuplu dünya düzenine geçmek ve bunda kilit rol üstlenebilmek için ortak görüşteki ülkelerle işbirliğini güçlendirmiştir. Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), BRICS ülkeleri onun küresel düzenin değişimi ve güç dağılımında etkinliğini arttırmadaki kilit araç olarak nitelendirilmiştir (Stronski ve Sokolsky, 2020).

Batı devletlerinin eski SSCB ülkelerinde etkinliğinin artmasını, demokratik eylemlerini ve NATO kuvvetlerinin kendi sınırlarına doğru genişlemesini Rus yönetimi kendine bir tehdit olarak algılamıştır. Moskova hala eski SSCB ülkeleri üzerinde kendini özel statüye sahip olarak gören, doğu Avrupa, Orta Asya ve Kafkasları kendisinin arka bahçesi olarak tanımlamayı sürdürmektedir. Bu bölgelerde ortaya çıkan herhangi bir değişikliğe ilgisiz kalmak istemediği gibi kendi menfaatine ve büyük güç olma girişimlerine tehdit olarak algıladığı bazı durumlarda Gürcistan, Kazakistan ve Ukrayna'da olduğu gibi askeri müdahaleler ve güç kullanmaktan çekinmemiştir.

Bu çalışmada öncelikle SSCB'nin dağılmasının Rusya üzerindeki etkilerin ne olduğu ve onun büyük güç statüsünde nasıl değişimlere yol açtığı genel hatlarıyla değerlendirilmiştir. Daha sonra 1990'lı yılların sancılı dönemlerinden 2000'li yıllardan sonra Rusya'nın nasıl toparlandığı ve bunun Moskova'nın dünyaya olan bakış açısıyla dünya devletleriyle olan ilişkilerine nasıl bir etki yarattığı ele alınmıştır. Son olarak Rusya'nın eski ihtişamını tekrar elde etme ve büyük güç olma mücadelesinin bölgesel ve küresel ölçekte ortaya çıkarttığı sonuçlara yer verilmiştir. Ayrıca Rusya'nın büyük güçlerle mücadelesinde elde ettiği avantajları ve karşılaştığı zorluklarının analizi yapılmıştır.

SSCB'NİN DAĞILMASININ RUSYA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Moskova SSCB dağılmadan önce dünyanın önemli güç merkezlerinden biridir. Sahip olduğu coğrafi konum, demografisi, ekonomisi, askeri gücü, teknoloji ve ağır sanayi altyapısıyla ABD'yle karşılaştırılabilecek güçlü bir devlettir. Bunun-

la beraber benimsediği ve temsil ettiği ideoloji, dünya genelindeki kültürel, siyasi ve diplomatik etkisiyle gerçek anlamda küresel bir güç sayılmıştır. Soğuk Savaş döneminde ABD'yle çok yönlü olarak küresel boyutta rekabet yapmıştır. Lakin karşılaştığı iç ve dış sorunlar karşısında çözüm üretmekten zayıf kaldığı ve benimsediği sistemin sürdürülebilirliğinin adeta mümkün olmadığından sonuç olarak dağılmaya mahkûm bırakılmıştır. SSCB dağıldıktan sonra Rusya Federasyonu diğer 14 cumhuriyet gibi bağımsızlığını ilan etmiştir. Her ne kadar Rusya kendisini doğal olarak SSCB'nin mirasçısı olarak görse de SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan sonuçlarla yüzleşmek zorunda kalmıştır.

Tablo 1. Moskova'nın SSCB ve Rusya Federasyonu Dönemi Durum Karşılaştırılması

	Toprak (milyon km²)	Nüfus	GSYH (trilyon dolar)	Savunma bütçesi (milyar dolar)
SSCB (1989)	22,4	286,72	2,66	119
Rusya (1998)	17,13	147,2	0,19	6,47

Moskova Soğuk Savaşta ABD karşısında yenilgiye maruz kaldıktan sonra kendini artık küresel bir gücün değil bölgesel bir gücün merkezi olarak bulmuştur. Doğu Avrupa, Orta Asya ve Kafkasya'daki büyük oranda nüfusu ve geniş toprakları kaybetmiştir. Eskiden aynı devlet çatısı altında yaşayanlar bugün kendilerini yabancı bir memleketin fertleri olarak bulmuştur. 1991'deki Sovyet çöküşü, 25 milyondan fazla etnik Rus'un hiç göç etmeden anavatanlarının sınırları dışında yaşadığı" dünyanın en büyük Rus diasporasını yaratmıştır (Heleniak, 2004). Etnik Rus göçleri Rusya'nın yayılmasına paralel olarak artmış, yüzlerce yıldır Rusların yayılma süreci, etkinliğinin artması ve muhafazasında önemli rol üstlenmiştir. Onlar çoğunluk ve devletinin kurucu unsurları olarak özel statülerden yararlanmıştır. Fakat SSCB'nin dağılması bir anda onları bulunduğu bölgelerde azınlığa dönüştürmüş ve eski statüleri kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Binlerce etnik Ruslar bulunduğu yeni bağımsız cumhuriyetlerden Rusya federasyonuna göç etmiştir. Bu durum eski SSCB ülkelerindeki Rusların nüfus oranlarının büyük oranda azalmasına neden olmuştur. Örneğin 1990-2017 yılları arasında 15 tane SSCB sonrası bağımsız cumhuriyetler içerisinde Rusya sürekli olarak pozitif net göç yaşayan tek ülkedir (Brilliant Maps, 2018). Bu da SSCB dağıldıktan sonra diğer eski SSCB cumhuriyetlerinden etnik

Rusların Rusya federasyonuna göç etmesiyle gerçekleşmiştir. Göçler sonucunda bu ülkelerin demografik yapısında oldukça büyük değişiklikler yaşanmıştır. Rusların diğer ülkelerdeki nüfus oranlarında düşüş yaşanırken, diğer hâkim etnik gurubun nüfus oranı yükselmiştir. Etnik Rus nüfus oranlarındaki azalma Rusya'nın eski SSCB ülkeleri üzerindeki etkisinin pekişmesi ve sürdürülebilmesi açısından hiç de kabul edebileceği bir durum olmamıştır. Lakin gidişatı kendi lehine çevirebilecek elinde fazla imkân olmadığından Moskova bazı sonuçlara katlanmak zorunda kalmıştır. Bağımsızlığa kavuşmuş eski SSCB cumhuriyetleri kendi milli kimlikleri ve değerleri üzerinde arayışa girmiş, Rusya'nın ve Rus kültürünün etkisi ülkeler genelinde farklı düzeylerde olsa da gittikçe kırılmaya başlamıştır.

SSCB dağıldıktan sonra Rusya'nın yüzleşmek zorunda kaldığı diğer bir önemli husus içine düştüğü ekonomik kriz ve zorluklardır. SSCB dünyadaki en büyük sanayi güce sahip olsa da verimlilik açısından sorunluydu. Ayrıca sanayi altyapısı savunma ve ağır sanayiye öncülük vermiş, hafif ve tüketicilerin ihtiyaçlarını gidermeye yönelik sanayi altyapısı henüz olgunlaşmamış durumdaydı. Rusya federasyonu SSCB'den böyle bir ekonomik yapıyı miras aldığından Sovyet tarzı planlamaya dayalı ekonomiden Yeltsin'in inşa etmek istediği liberal piyasa ekonomisine geçiş kolay olmamıştır. Diğer en önemli hususlardan biri ise yetmiş senedir komünizmin kurallarıyla yönetilen bir ülkenin piyasa ekonomisinin kurallarını ve işleyişini bilen kadrolarının ve tecrübelerinin eksik olmasıdır.

Boris Yeltsin (1991-1999) 1992-1994 yılları arasında hızlı ve kütlesel özelleştirme programını gerçekleştirmiştir. Ancak bu, çoğu mülkiyetlerin işletmelerin yeniden yapılandırılması için ne sermayesi ne de teşvikleri olan içeriden öğrenenlerin elinde toplanmasına yol açmıştır (United Nations, 1998). Yönetimdeki boşluklar özelleştirme adında serbest piyasa ekonominin kurallarına aykırı olarak gayrimeşru zenginleşmiş yeni oligarklar kitlesinin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Bunlar zenginliklerini genellikle ekonomiye katkı sağlayarak ya da verimliliğin ve üretimin artışıyla değil mevcut zenginliklerin el değiştirmesiyle elde ettiğinden ülke ekonomisine yararından çok zararı olmuştur.

Eski sistemin çökmesi ve yerine yeni sistemin yerleştirilmesi Rusya için çok pahalıya mal olmuştur. Yaşam standartları düşmüş, gelir dağılımı ve paylaşımında eşitsizlikler ortaya çıkmış, temel ihtiyaçların giderilmesindeki zorluklar ve yüksek enflasyon gibi ekonomik ve toplumsal sorunlar baş göstermiştir. 1994 yılında ise enflasyon oranı %300'ü geçmiştir (IMF, 2003). Dolaysıyla hükü-

met bütçe açığını kapatmak ve ödemeler dengesini finans etmek için karşılıksız para basmayı çözüm olarak kabul ettiğinden bu Rublenin değer kaybetmesine, fiyatların artmasını daha da tetikleyerek zaten kötü durumda olan ekonominin adeta iflasa sürüklenmesine ve 1998 yılındaki ekonomik krizin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Güvenlik açısından Rusya bağımsızlıktan sonra batı ülkeleriyle iyi ilişkiler geliştirmeyi ve bölgesel sorunları barışçıl bir şekilde çözmeyi tercih etmiştir. Kazakistan, Belarus ve Ukrayna'da bulunan binlerce nükleer silahların bu ülkelerden arındırılması Rusya'yı ve batıyı ilgilendiren konuların başında gelmektedir. 19 Aralık 1994 yılında Rusya, İngiltere ve ABD arasında Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması imzalanmıştır. Bunda Ukrayna'nın nükleer silahtan arındırılması, toprak bütünlüğü ve egemenliğinin garanti edilmesi hakkında anlaşma yapılmıştır. Ayrıca entegrasyonun katılıma açık olduğu bir bütün Avrupa'da siyasi, askeri ve ekonomik istikrarın inşa sürecinde şeffaflığın sağlanmasında da anlaşılmıştır (Budapest Accord, 1994). Daha sonra 1997 yılında NATO ile Rusya Paris'te bir araya gelerek '*Funding Act*' işbirliği sözleşmesine imza atmıştır. İkili ilişkilerin temelleri ortak sorumlulukları:

> *Avrupa-Atlantik bölgesinde güvenlik ve istikrarı güçlendirmek için şeffaflık temelinde güçlü, istikrarlı, kalıcı ve eşit bir ortaklık ve işbirliği geliştirmek;*
>
> *Demokrasi, siyasi çoğulculuk, hukukun üstünlüğü, insan haklarına ve sivil özgürlüklere saygı, serbest piyasa ekonomilerinin gelişiminin ortak refahın ve kapsamlı güvenliğin gelişmesindeki hayati rolünü kabul etmek;*
>
> *Birbirlerine ve diğer herhangi bir devletin egemenliğine, toprak bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına karşı tehdit veya kuvvet kullanmaktan kaçınma;*
>
> *Tüm devletlerin egemenliğine, bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve kendi güvenliklerini sağlayacak araçları seçme konusunda doğuştan sahip oldukları haklarına, Helsinki Final Act ve diğer AGİT belgelerinde belirtildiği gibi sınırların dokunulmazlığı ve halkların kendi kaderini tayin hakkına saygı* vb. prensipler olarak taraflarca belirtilmiştir (NATO, 1997).

Batı ülkeleriyle Rusya arasında çok yönlü ilişkiler geliştirilmeye çalışılmasına rağmen bazı insanlarda Rusya'nın otomatik olarak demokrasiyi benimseyeceğine yönelik kuşkuları olmuştur. Bu kuşkuların sebebini Brzezinski "*Rusya'yı*

Avrupa'ya sıkıca bağlayacak herhangi bir kapsamlı siyasi ve sosyoekonomik dönüşüm programını göremediğini" (Gorodnichenko, 2014) ifade etmesi olmuştur.

Batı açısından ise Rusya SSCB yerine Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin daimî üyesi, dünyadaki en kalabalık nükleer silahlarla güçlü orduya ve hala dünyanın en büyük kara parçasına sahip devlet olarak varlığını sürdürmüş olmasına rağmen artık SSCB döneminde olduğu güç ve kuvvetinin birçoğunu kaybetmiştir. Bu husus Moskova'nın dünya genelindeki statüsünün ve etkisinin büyük ölçüde kaybına sebep olmuştur. Soğuk Savaş sona erdiğinde Washington dünyanın tek küresel süper gücü olarak ortaya çıkmıştır. Rakipsiz bir şekilde dünya genelinde kendi etkisini hissettirmeye başlamıştır. Rusya'yı ise büyük ölçüde alakasız, ABD dış politikasına karşı çıkamayan ve kendi çıkarlarını etkin bir şekilde takip edemeyecek kadar zayıf bir güç olarak görmeye alışmıştır (Kofman, 2018). Rusya ile Batı dünyası arasında siyasi, ekonomik ve güvenlik açısından olumlu yaklaşımlar olmuşsa da Çeçenistan konusu, insan hakları vb. konularda anlaşmazlıklar da yaşanmaya devam etmiştir.

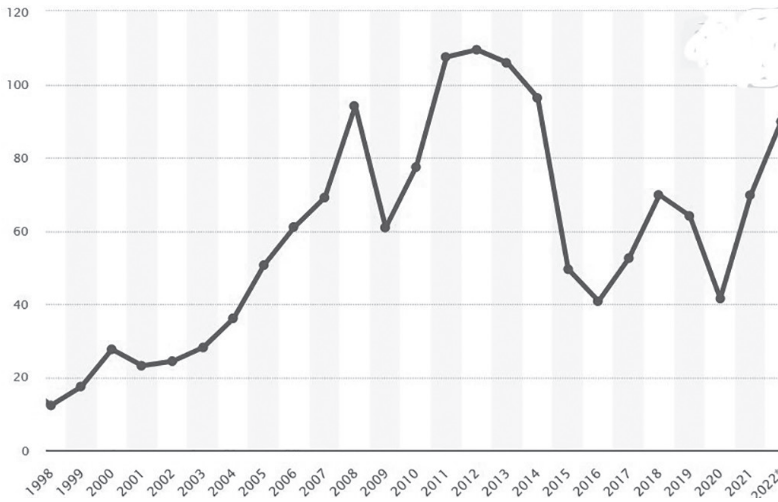
SSCB'nin dağılmasının Rusya açısından sonucu hakkında Rusya Cumhurbaşkanı Putin SSCB'nin dağılmasını "*asrın en büyük jeopolitik felaketi*" diye nitelendirmiş, ayrıca bunun "*Ruslar için eşsiz bir tragedya olduğu on milyonlarca insanın kendilerini Rus sınırları dışında bulduğunu ve parçalanmanın salgın gibi Rusya'ya da sıçradığını*" söylemiştir (Putin, 2005). Bu durum Rusların imparatorluk inşa etme, yüzlerce yıllık genişleme ve yayılma sürecindeki en büyük kaybı olabilir. Rusya sadece demografik ve toprak açısından büyük kayıplar vermekle kalmamış, aynı zamanda devletin çok yönlü gücü ve etkisi büyük derecede yıpranmıştır. 1990'lı yıllarda Rusya benzeri çok rastlanmayan ekonomik ve sosyal sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Rusya'nın içine düştüğü zafından cesaretlenen Rusya Federasyonu sınırları içerisindeki Çeçenistan gibi halklar bağımsızlık ve özgürlük hakkındaki isteklerini açıkça dile getirmeye başlamıştır. Hatta Çeçenistan Cumhuriyeti bağımsızlık ilan ederek silahlı mücadeleye girmekten bile çekinmemiştir.

RUSYA'NIN TOPARLANMA SÜRECİ

Rusya 1990'lı yıllarda SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan zorluklarla karşı karşıya kalmış ve Yeltsin döneminde sancılı bir dönem yaşamıştır. Fakat yeni asırda Putin yönetiminde tekrar istikrara kavuşmuş, toparlanma ve yükselme sürecine girmiştir. Bunun başlıca sebepleri olarak Yeltsin dönemindeki iktisadi kriz ve yüksek işsizlik oranları sonucu ortaya çıkan düşük maliyetli yerli mal ve işgü-

cü, uluslararasında talep artışından kaynaklı yüksek dünya petrol fiyatları, batı ile olumlu ilişkiler neticesinde dış yatırım ve sermaye akışı olarak gösterilebilir.

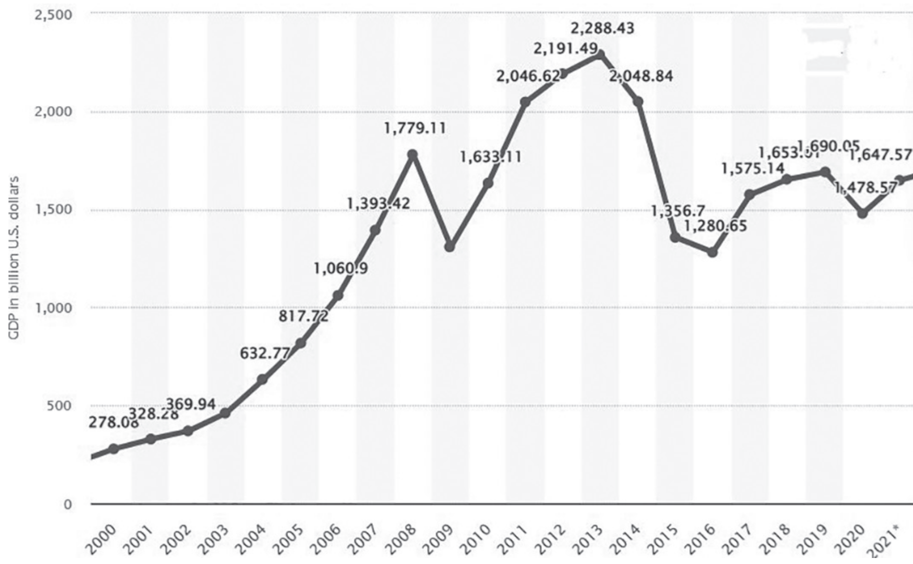
Putin Rusya'yı tekrar güçlendirmek, toprak bütünlüğünü korumak ve uluslararasında saygın bir ülke haline getirmek için güçlü ve merkezileşmiş hükümet inşa etmek istemiştir. Çünkü SSCB'nin dağılması ve Rusya'da ortaya çıkan ayrılık hareketleri otonom cumhuriyetlere fazla yetki ve hak verilmesinden kaynaklandığına olan bir inanış vardır. Putin bu yüzden Vladimir Lenin'i kınarken onun "*ektiği fikirlerinin SSCB'nin çöküşüne yol açtığını*" söylemiştir (Stanglin, 2016). Güçlü ve merkezileşmiş hükümet kurmak, devlet içinde istikrarı korumak düşüncesi iyi bir çözüm olarak görülmüş olsa da bunun uygulanması devletin güçlü ve halkın zayıf olduğu sonucunu ortaya çıkartacaktır. Güçlü hükümet aynı anda güçlü lider profilini de beraberinde getirir. Bu, devletin menfaatiyle kişinin siyasi çıkarları arasında çatışma olasılığını arttırabilir. Ayrıca bireysel inisiyatifin güçlenmesi memurlar arasındaki güvensizliğin artmasına ve patron-müşteri eğilimlerinin güçlenmesine yol açabilir (Kotkin, 2016). Rusya'da Putin yönetiminde ortaya çıkan Çeçenistan özgürlük savaşı kanlı bir şekilde bastırılmış, merkezi hükümet güçlendirilerek eyaletlerin veya otonom bölgelerin yetkileri sınırlandırılmış ve istikrar sağlanmıştır. Yeltsin dönemindeki oligarklara karşı mücadele adında Putin döneminde de yeni oligarklar oluşmuştur. Halkın SSCB sonrası daha fazla özgürlük, yüksek yaşam standardı ve refah beklentilerine rağmen hükümet güçlendikçe halkın özgürlükleri kısıtlanmış, oligarklar zenginleştikçe gelir eşitsizliği büyümeye başlamıştır.

Şekil 1. Uluslararası Petrol fiyatları 1998-2022 (varil/dolar)

SSCB döneminde de Rusya petrol başta olmak üzere dünyadaki önemli enerji ihracatçılarından biriydi. 21. yüzyılda hava kirliliği ve iklim değişikliğinden doğan kaygılardan dolayı dünya daha temiz ve ucuz olan yeni alternatif enerjilere yönelmeye başlamıştır. Dünyanın en fazla doğal gaz rezervine sahip olan Rusya dünya için çekici bir enerji kaynağı merkezine dönüşmüştür. Hem devlet içi hem de uluslararası olmak üzere özellikle enerji sektörüne yatırımlar artmıştır. Diğer taraftan Asya ülkelerinin ekonomik olarak hızla yükselmesi onların Rus enerjisine olan taleplerini de arttırmıştır. Özellikle Çin ve Hindistan'da ortaya çıkan güçlü talebin enerji fiyatlarının artmasındaki etkileri büyük olmuştur (World Bank Group, 2021).

Böylece bol doğal kaynaklara sahip olan Rusya uluslararasında ortaya çıkan olumlu gelişmelerden istifade ederek dünyanın enerji süper gücü olma şansını elde etmiştir.

Şekil 2. Rusya GSYH'sinin değişimi 2000-2021 (milyar dolar)

Bol doğal zenginliklere sahip olan Rusya uluslar asında enerji talebinin ve fiyatların artmasından olumlu bir şekilde etkilenmiştir. 1998 yılından sonra Rusya ekonomisi gerilemeden toparlanma sürecine girmiştir. Enflasyon oranı düşmüş, işsizlik sürekli azalmaya başlamıştır. 1998-2001 yılları arasında GSYH %20,6 büyümüştür (Aslanyan vb. 2020). Bu toparlanma sürecinde diğer faktör-

lerin yanı sıra enerji ticaretinden elde edilen gelirlerdeki artışın katkısı oldukça büyük olmuştur.

Rusya ekonomisinin büyümesi kadar iktisadin nasıl toparlandığı da o denli önemlidir. Rusya'nın Soğuk Savaş sonrası başvurduğu kalkınma modeli burada oldukça büyük önem taşır. Almanya ya da Japonya gibi Rusya da yayılmacı ve militan eylemlerden vazgeçerek normal ve demokratik modern bir devlet inşasına geçiş yapabildi mi? Üretimle ve verimliğinin artışına ne kadar önem verdi ve bu açıdan gelişmiş ülkelerle bir benzerlik var mı? Putin dönemi tekrar yükselmesinde hangi faktörlerin ön planda olduğu, Rus ekonomisinin toparlanmasının sağlıklı ve sürdürülebilir nitelik taşıyıp taşımadığı bununla birlikte büyümenin gerçek anlamda Rusya'nın kalkındığı ve modernleştiği anlamına gelip gelmediğinin incelenmesi önem arz eder.

Tablo 2. Rusya'nın Dış Ticaretindeki Önemli İhracat ve İthalat Ürünleri (2019)

İhracat	**Oranı (%)**	**İthalat**	**Oranı (%)**
Ham Petrol	30,3	Arabalar ve Araç Parçaları	8,08
Rafine Petrol	16,3	Paketlenmiş İlaçlar	4,28
Petrol Gazı	6,46	Yayın Ekipmanı	2,83
Kömür Briketleri	4,33	Uçaklar, Helikopterler ve Uzay Aracı	2,02
Buğday	2	Bilgisayarlar	1,39

Rusya'nın 2019 yılındaki 407 milyar dolar ihracatında doğal kaynak ve hammadde ürünleri ağırlıkta olmasına karşılık aynı yıl içerisindeki 238 milyar dolar ithalatında işlenmiş sanayi ürünleri ön plana çıkmıştır. 2019 yılında ülke ekonomisinin karmaşıklık indeksi 0,58 olup 146 ülke içerisinde 45. sıradadır. Ayrıca Kasım 2021 ihracatın bölgelere göre dağılımında Moskov %45,1 oranla ilk sırada gelmektedir (OEC.World, 2021). Rusya 1997 yılında G7 ülkesine katılarak G8'i oluşturmasına rağmen diğer yedi sanayileşmiş modern ekonomik yapıya sahip olan devletler gibi gelişmiş düzeyde değil geride kalmıştır. Rusya ekonomisinin genelde doğal kaynaklar ile hammadde üretimine bağımlı olarak uluslararası enerji fiyatlarındaki dalgalanmalardan büyük derecede etkilendiği görülmektedir. Ekonominin büyümesi üretim ve verimliliğin artmasından ya da sanayileşmeyle pek de ilgili değildir. Ayrıca batı bölgeleriyle doğu bölgelerinde demografik yapısında olduğu gibi eşitsizliğin hâkim olduğu söz konusu olduğundan sağlıklı ve sürdürülebilir bir özellik de taşımamaktadır.

Yeni asırda uluslararasında ortaya çıkan olumlu ortam, enerji fiyatlarındaki artış ve devlet içindeki dinamiklerin etkisiyle Rusya ekonomik olarak kendini toparlamıştır. Ekonomik büyüme ve gelir artışı Moskova yönetiminin savunma bütçelerini artırabilmesine, silah üretimi ve modernizasyonu için gerekli mali desteğin sağlanmasına imkân vermiştir. Rusya'nın savunma bütçesi 1999 yılında 6,4 milyar dolardan 2013 yılında en yüksek 88 milyar dolara ulaşmıştır. Ardından uluslararası enerji fiyatlarındaki iniş ve 2014 sonrası yaptırımlar sebebiyle milli gelirdeki düşüşlere paralel olarak savunma bütçesinde azalma yaşanmış ve 2020 yılında 61,7 milyar olarak gerçekleşmiştir(World Bank, 2020). Rusya SSCB döneminden miras kalmış büyük miktarda nükleer silahlar başta olmak üzere oldukça kalabalık silah deposuna sahip olmasına rağmen ekonomik zorluklar sebebiyle bu silahların bakımı ve modernizasyonu için yeterince kaynak ayıramamıştır. Bu yüzden silahlarda azalma ve bozulmalar görülmüştür. Yeltsin ve sonra Putin ilk başkanlık döneminde silahlardaki bozulma oranını durdurmak istemiş olsalar da sınırlı kaynaklar yüzünden bu konuda fazla bir şey yapamamışlardır. Ancak 2011 yılında onaylanan '*2020 devlet silahlanma programında*' stratejik kuvvetlerin modernize edilmesine yüksek derecede öncülük verilmiştir. Ayrıca Putin 2012 yılındaki seçimi tekrar kazanmasının ardından stratejik kuvvetlerin modernize edilmesinde Amerika'yı geçmeyi ve Rus silahlarının sadece demir olmadığını ispat edeceğini vurgulamıştır (Baev, 2019).

Savunma harcamaları açısından Rusya İngiltere ve Fransa'yla benzerlikler taşımaktadır. Öyle olmasına rağmen ordunun silahlanması ve modernize edilmesi açısından bu rakipleriyle karşılaştırıldığında Rusya çok başarılı sayılabilir. Böyle olması batı Avrupa'daki rakipleriyle benzer savunma bütçelerine sahip olmasına rağmen silahların üretim maliyeti, askerlerin maaşları vb. açılardan Rusya'nın avantajlı olmasıdır. Diğer ifadeyle bu ülkelerin satın alma gücündeki farklardan kaynaklanmaktadır. Yani satın alma gücü indeksine göre Rusya son beş yılda savunmaya ortalama her yıl 150-180 milyar dolar harcama yapmıştır (NATO Parliamentary Assembly, 2020). Silahlanma açısından dünyadaki en güçlü orduya sahip ABD'yle arasında büyük farklar olsa da Rusya kendisiyle benzer ekonomik boyuta sahip olan diğer devletlerle kıyaslanamayacak derecede ezici avantaj elde etmiştir.

Rusya'nın toparlanma sürecinde önemsediği diğer bir husus ise ülkenin etki alanını genişletmek olmuştur. Özellikle eski SSCB ülkeleri üzerindeki siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel etkinliğinin tekrar kuvvetlendirilmesidir. SSCB

dağıldıktan sonra liberal politikalara vurgu yapmasına rağmen Yeltsin yönetimi bile Rusya'nın sıradan bir ulus devlet olduğunu kabul etmemiştir. Fakat yüzleştiği zorluklar ve sınırlı imkânlarından dolayı ülke güç kapasitesi ölçüsünde hareket etmeye mecbur kalmıştır. 1996 yılında Primakov Rus dış politikası hakkında bu durumu "*mevcut zorluklara rağmen, Rusya büyük bir güçtür ve dış politikası buna uygun olmalıdır*" şeklinde ifade etmiştir ve Putin yönetime geldikten sonra da bu görüşü benimsemiştir (Gurganus ve Rumer, 2019). Putin batı karşıtı kızgınlık ve vatanseverlik kişiliğine sahip olup Rusya onun yönetiminde ekonomik ve askeri yönden gelişmekle kalmamış, ayrıca ideolojik ve kültürel açıdan da kendi etkinliğini coğrafi sınırların ötesinde aramak ve genişletmek istemiştir. 21. asırda Moskova dünyadaki konumunu yeniden keşfetmeye ve ona yönelik politikalar üretmeye başlamıştır. Rusya kendini sıradan bir ulus devletten daha fazla hem batı hem de doğudan farklı kendine özgü bir medeniyet olarak görmektedir. Putin 2001 yılında "*Russkiy Mir/ Rusların Dünyası*" kavramını dile getirmiş ve onun Rusya'nın coğrafi sınırlarından ve hatta Rus etnik sınırlarından çok daha uzaklara uzanacağını söylemiştir. Ardından 2007 yılında Ortodoks kilisesiyle işbirliği yaparak hükümet desteğiyle "*Russkiy Mir Vakfını*" kurmuştur (Young, 2022).

Rusya yükselme sürecinde başka devletlerinde yaptığı gibi kendine özel bir görev yüklemiştir. Çarlık Rusya'sı döneminde Bizans'ın varisi ya da üçüncü Roma, SSCB döneminde tüm dünya sosyalizminin lideri ve savunucuları rolünü üstlenmiştir. Şimdiki Rusya federasyonu ise 'Rusların Dünyası' kavramıyla kendine özgü bir misyon üstlenmiş durumdadır. Rusya federasyonu görevinin sadece Rusya'nın çıkarlarını ve güvenliğini korumakla sınırlı olmadığını dile getirmektedir. Aynı zamanda Kremlin'in tüm dünyadaki Rusça konuşanların çıkarlarını, kültürünü savunma görevi ve hakkı var olduğuna inanmaktadır (Young, 2022). Rusya Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ), Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) gibi örgütler aracılığıyla eski SSCB ülkelerini siyasi, ekonomik ve güvenlik açısından kendine bağımlı yapmaya çalışmaktadır. Devlet desteğiyle Rus tarihinin, kültürünün ve Rusçanın eski SSCB ülkelerinde öğretilmesi ve yayılmasıyla ilgili yoğun çabalar da yapılmaktadır. Bu Rusya'nın halkını ve liderlerini gururla donatıyor, ancak aynı zamanda Rusya'nın benzersizliğini ve önemini güya küçümsediği için Batı'ya karşı kızgınlığını da körüklüyor (Kotkin, 2016).

RUSYA BÜYÜK BİR GÜÇ OLMANIN SORUMLULUĞUNU TAŞIYABİLİR Mİ?

Büyük güç olmak aynı zamanda büyük sorumluluk üstlenmek anlamına gelmektedir. Sorumlulukları yerine getirebilmek ve hırslara karşı çözüm üretebilmek için devletler yeterince kaynak ve devlet imkânlarına sahip olmasını gerekli kılmıştır. Uluslararasında hem büyük güçler hem de orta ve küçük boyuttaki devletler kendi güvenliğini korumak, çıkarlarını maksimize etmek ve etkisini genişletmek için farklı boyutlarda olsa da sürekli birbirleriyle rekabet içerisindedir. Bunların içinde dünyayı en fazla etkileyen büyük devletlerarasındaki mücadelelerdir. Bu mücadele yalnızca askeri ya da siyasi olarak değil çok yönlüdür. Bu yüzden bol kaynak ve yeterli devlet imkânlarına sahip olan, geleceğe yönelik etkili politikalar üreten ve hayata geçirebilen, dünyadaki gelişmelere ayak uydurabilen ve yön verebilen ülkeler büyük güç statüsünü daha sağlam temellere oturtmuş sayılmakta ve hâkimiyeti uzun süre devam edebilmektedir. Tek yönlü avantaj ya da sınırlı kaynaklara dayalı olarak genişleyen ve hayatta kalmaya çalışan devletler büyük devlet statüsüne yükselebilmişse de statüsünü uzun vadeli sürdürmeye muvaffak olamamıştır. Örneğin Moğollar Cengiz döneminde güçlü lider ve askeri güç avantajına dayalı olarak dünyada oldukça büyük bir imparatorluk inşa etmiştir. Lakin geniş topraklarda egemenliğini sürdürebilecek için yeterince insan vb. kaynaklar açısından çok yetersiz olduğundan devlet nasıl hızlı genişlemişse o kadar hızlı bir şekilde dağılmıştır. Rönesans ve Sanayi devriminin getirdiği bilimsel, teknolojik ve askeri güç üstünlüğüyle batı Avrupa'daki devletler küçük boyutta olmalarına rağmen dünyanın dört köşesinde kendinden daha büyük ve daha kalabalık toplumlar üzerinde egemenlik kurmayı başarmıştır. Ancak bilgi ve teknolojilerin yayılmasıyla onların elde ettiği avantajlar kaybolmaya başlamış ve bunu Avrupa imparatorluklarının dağılması takip etmiştir.

Rusya'nın Büyük Güçlerle Olan Rekabetteki Avantajları

Rusya'nın gerçekten büyük güç olma potansiyeli var mı? Mevcut durumunu koruyabiliyor mu? Komşu ülkelere saldırması sadece NATO tehdidi ya da toprak hırsı için mi? Büyük güç olmak için sadece geniş toprak ve askeri güç yeterli değildir. Teknoloji, ekonomi, jeopolitik, kültürel ve siyasi etkinliklerinin yanı sıra demografik avantaj da en önemli faktörlerden biridir. Kalabalık nüfusa sahip olmayan ulusların büyük devlet olmaları çok zordur. Büyük devlet olsa da Moğollarda olduğu gibi onu sürdürebilmeleri çok güçtür. Bazı uluslara sayısal olarak az

olsa da Sanayi Devrimi Avrupa devletlerinde olduğu gibi teknolojik avantajlarından istifade ederek büyük devlet statüsüne ulaşabilmiştir. Ancak bu diğer kalabalık ulusların gafletiyle mümkündür. Kalabalık uluslar uyandığı, bilim ve teknolojilere önem verdiği an onların bu avantajı kaybolur ve bununla birlikte statüleri de sürdürülemez duruma gelerek büyük devlet statüsünden feragat eder.

Rusya gibi geniş topraklara, uzun sınırlara ve güçlü komşulara sahip olan bir devletin güvenliğinin korunması ve uzun vadede hayatta kalabilmesi için kalabalık ve güçlü bir orduya ihtiyaç vardır. Ordunun oluşumu ve ihtiyacının giderilmesi için ise bol miktarda altın ve gümüşe ihtiyaç duyulur. Kaynakların elde edilebilmesi için ise geniş vergi tabanın oluşturulması gerekmektedir. Bunun için kalabalık, modern ekonomik yapıya sahip ve zengin demografik yapıya sahip olmak gerekir ki büyük ekonomik güç elde edilebilsin. Büyük güçler arasındaki mücadele ya da savaş çok yönlüdür. Askeri alanda olmakla beraber ticari, teknoloji, diplomasi, ekonomi, medya, yapay zekâ gibi alanları da içerir. Devletler birbirleriyle tüm devlet imkânlarıyla mücadele ettiği için hiçbir devlet askeri ya da ekonomik gibi tek yönlü avantajıyla başarı elde edebilmesi zor ya da imkânsız gibi gözükmektedir. Bu yüzden büyük güçler arasındaki mücadeleyi değerlendirirken çok yönlü ve geniş çaplı değerlendirme yapmak gerekmektedir.

Rusya'nın büyük güç olma süreci sürekli toprak işgal etme ve yayılma politika temelleri üzerinedir. Sıradan bir beylikten büyük devlet olmayı başardığı yüzlerce yıllık mücadelede Moskova geniş toprakları elde etmekle beraber çeşitli etnik ve farklı inançlardaki kalabalık toplumları da egemenliği altına almıştır. Böylece Ruslar imparatorluk girişimlerini besleyebilecek insan gücü ve ekonomik kaynakları elde etmiştir. Uzun süre geniş coğrafyaları ve farklı toplumları yönetmesi Ruslara siyasi deneyim, tecrübe ve köklü devlet geleneği kazandırmıştır. SSCB sonrası Rusya'nın elinde bulundurduğu en büyük avantajlarından biri geçmişin kazandırdığı büyük devlet geleneğidir. Bu yüzden Rusya federasyonu SSCB sonrası diğer bağımsız cumhuriyetlerden farklı bir tavır sergilemiştir. Geniş coğrafyaları, oldukça kalabalık demografik yapıyı ve eski gücünü kaybetmesine rağmen Kendini sıradan bir ulus devlet olarak görmeyi kabullenememiştir. Geçmişin verdiği özlemlerle büyük devlet gibi davranmayı, siyaset izlemeyi ve bu uğurda mücadele etmeyi tercih etmiştir.

Devlet geleneğinin kazandırdığı deneyimlerin yanı sıra Moskova'nın büyük güç olma mücadelesinde avantajlarından sahip olduğu askeri gücü, jeopolitik konumu ve zengin doğal kaynakları bulunmaktadır. Rusya'nın genişlemesi ve hayatta kalmasındaki en büyük avantajlarından biri onun İvan ve Büyük Petro

döneminde geliştirdiği ve sürekli takip ettiği militan ve her zaman savaşa hazır bir toplumsal düzen oluşturması ve ekonomik yapıyı da buna göre dizayn etmesidir. Rusya dünyadaki önde gelen askeri güçlerden biri olmayı başarabilmesine rağmen ekonomik ve teknolojik açıdan her zaman batı dünyasındaki rakiplerine göre zayıf kalmıştır.

Sanayileşmeyi denemelerine rağmen Moskova tam anlamıyla batı standardını yakalamayı başaramamıştır. Ama gelişme açısından geride kalmış ve cehalete bürünmüş doğu ve güney sınırlarındaki Asya toplumları üzerinde 20.yüzyılın başında Japonya engeliyle karşılaşana kadar ezici bir üstünlüğe sahip olmuştur. Bu üstünlük Moskova'ya muazzam geniş toprak ve zengin kaynaklar kazandırmıştır. Günümüz Rusya'sının sahip olduğu toprakların çoğunu Asya toplumlarından elde etmiş olduğu coğrafyalar oluşturur. Aynı anda bu alanlar Rusya'nın en zengin doğal kaynaklarını barındırır. 2021 yılında Rusya'nın doğal kaynak zenginliklerinin değeri 75 trilyon dolar olup dünyada ilk sırada yer almaktadır (Statista, 2021). Bu zengin doğal kaynak rezervleri sadece Rusya'nın önemli gelir kaynağı olması açısından önem kazanmıyor aynı zamanda stratejik nükleer gücüyle beraber Moskova yönetiminin dünya ülkeleriyle rekabet yapmada elinde bulundurduğu en güçlü silahı ve siyasi varlıklarıdır.

Yetersizlikleri

Rusya imparatorluk kurma ve modernleşme sürecinde batıyı örnek almayı ve batı standardını yakalamak istemiştir. Lakin Çarlık dönemi, SSCB ya da şimdiki Rusya Federasyonu döneminde olsun bunu başaramamıştır. Rusya geniş ve zengin topraklara sahip olmasına rağmen fakir kalmış ve ekonomik açıdan modernleşmeyi başaramamıştır. Savunma sanayisi dışında teknolojik açıdan da diğer büyük aktörlere göre çok geride kalmıştır. Geleneksel olarak yakın beş asırlık büyük güç mücadelesinde güvenlik açısından en büyük tehdit batıdan gelmiştir. Bu yüzden yayılma eğilimleri genelde avantajlı konumda olduğu Asya'daki kendinden geride kalmış toplumlar ve doğu Avrupa'daki zavallı ufak devletler üzerine olmuştur. Günümüzde Rusya hala eski geçmiş hatıralarına göre batı karşıtı davranmaya devam etmektedir. Ancak dünya ve Rusya'nın güvenlik durumu eskisine göre çok değişmiştir. Ne Avrupa ne de Asya artık eskisi gibidir. Avrupa'nın dünya genelinde etkisinin gerilemesine karşılık Asya aksine büyük uyanış içerisindedir. Asya ülkeleri siyasi, ekonomik, askeri, teknoloji başta olmak üzere her alanda hızla yükselmeye devam etmektedir. Gelişmeler Rusya'nın aleyhine doğru cereyan etme eğilimindedir.

Tablo. 3. Dünyadaki Önemli Aktörlerin Verilerinin Karşılaştırılması						
Devletler	**GSYH 2021 (trilyon dolar)**	**Savunma bütçesi 2021 (milyar dolar)**	**Nüfus 2022 (milyon)**	**İlk 500'e giren Firma sayısı 2021**	**Patent 2019 (bin)**	**Güç İndeksi[2] 2021**
Rusya	1,647	51,3	145,9	4	23,337	33,0
ABD	22,939	778	332,9	126	285,113	82,2
Çin	16,862	2523	1,444,2	135	1.243,568	74,6
AB	17,1	280	449,6	87	88,889	-
Hindistan	2,946	70,2	1,393,4	7	19,454	37,7
Japonya	5,103	49,1	126,0	53	245,372	38,7
İngiltere	3,108	59,2	68,2	22	12,061	-

Rusya'nın gerçekten büyük güç olma potansiyelinin var olup olmadığı, mevcut durumunu koruyabilmesi ya da zorluklarla karşı karşıya kalabileceği ve geçmiş özlemlerle girişilen yayılma politikalarının modern dünyada ne kadar etkili olabileceği önemli tartışma konularıdır. Günümüzde devlerin büyük güç olması için sadece geniş topraklara ve askeri güce sahip olması yeterli değildir. Teknoloji, ekonomi, jeopolitik, kültürel ve siyasi etkinliklerinin yanı sıra demografik avantaj da en önemli faktörlerden biridir. Rusya geniş coğrafyası, bol enerji kaynakları ve silah gücü dışında ABD ya da Çin gibi büyük devletlerle karşılaştırılabilecek fazla bir özelliğe sahip değildir. Hatta yukardaki tabloda gösterildiği gibi 2021 yılındaki ulusal güç indeksine göre ikinci sıradaki bölgesel güç konumundadır.

Rusya'nın büyük güç olma yolundaki en büyük engellerden biri ekonomik gücünün kendi hedeflerine göre çok yetersiz olmasıdır. Güçlü ve modern bir ekonomiye sahip olmayan bir devletin büyük devletler ile olan rekabette zorluklarla karşılaşması muhtemeldir. Rusya'nın ekonomisi ABD, AB, Çin ve Japonya ekonomileri karşısında çok küçük kalmaktadır. Hatta İngiltere tek başına Rusya'dan iki kat daha fazla milli gelire sahiptir. Ayrıca devletler için ekonominin yapısı da en az ekonominin boyutu kadar önemlidir. Üretime dayalı, modern ve güçlü sanayi altyapısına sahip olan ve gelir kaynaklarını çeşitlendirmeyi başaran ülkeler ekonomik açıdan daha avantajlı ve istikrarlı olabilmektedir. Gerçi Rusya G8 devletleri listesine girmesine rağmen diğer üye ülkeler ya da Çin gibi güçlü

[2] Lowyinstitute tarafından yayınlanan Asya Ülkelerinin Güç İndeksine göre ayarlanmıştır.
[3] Tahminler Çin'in savunma bütçesinin açıklandığının çok üzerinde olduğu yöndedir.

sanayi ve üretim sektörüne sahip değildir. Rusya'nın ihraç ettiği ürünlerde doğal kaynakların ön planda olmasına karşılık sanayi ürünleri ithalatında önem kazanmaktadır. Diğer bir görüşle ekonomik açıdan yetersiz bir ülke askeri açıdan avantajını uzun süre sürdürebilmesi çok zordur. Çünkü zengin devletler istediği askeri ve savunma teknolojilerine daha fazla harcama yapabildiğinden ekonomik kaynaklarını askeri güce dönüştürebilmektedir. Böylece fakir devletlerin askeri avantajları uzun vadede kaybolabilmektedir. Örneğin 2021 yılında dünyadaki önde gelen 20 savunma firmaları içinde ABD'nin 8, Çin'in 7, AB'nin 3, İngiltere'nin 1 firmasına karşılık Rusya'nın 20.sırada olmak üzere tek bir firması bulunmaktadır (People.defensenews, 2021).

SSCB döneminden çok daha küçük olmasına rağmen Rusya hala dünyanın en büyük ülkesidir. Ama bir ülkenin topraklarının genişliği, bugünlerde büyük güç statüsü için ekonomik dinamizm ile insan sermayesinden daha az önemlidir ve bu da Rusya'nın gerilediği alanlardır (Kotkin, 2016). Kalabalık nüfusa sahip olmayan ulusların büyük devlet olmaları çok zordur. Moğollar örneğinde olduğu gibi askeri avantaja dayalı olarak büyük devlet olsa da geniş topraklarda istikrarı sağlayabilecek yeterince demografik yapıdan eksik olduğundan onu uzun vadede sürdürebilmeleri çok güçtür. Diğer bir örnek Avrupa devletleri Rönesans ve Sanayi Devriminin getirdiği teknolojik avantajlarından istifade ederek büyük devlet statüsüne ulaşabilmiştir. Ancak bu diğer kalabalık ulusların gafletiyle mümkün olmuştur. Kalabalık uluslar uyandığı, bilim ve teknolojilere önem verdiği an onların bu avantajlarının kaybolduğu ve bununla birlikte statüleri de sürdürülemez duruma geldiğidir. Rusya'nın mevcut durumu da dünyanın en geniş topraklarına orantılı olarak yeterince nüfusa sahip olmaması ve teknolojik açıdan geride kalmasıdır. Rusya nüfusu özellikle doğum oranlarının düşmesiyle gittikçe azalma eğilimindedir. 2020-2021 yılları arasında Rusya 997 bin nüfusu kaybetmiş olup bu ikinci dünya savaşından sonraki en yüksek rakamdır (Peabody, 2022). Demografik kaybın önümüzdeki süreçlerde de devam edeceği beklenmektedir. Bu durum Rusya'nın büyük güç olma arzusunu ve devletin geleceği için çok olumsuz etkileyebilecektir. Rusya'nın aksine Asya'daki komşuları yani Türkiye, Orta Asya'daki Cumhuriyetler ve özellikle en tehlikeli komşusu Çin'in nüfusu gittikçe artmakta olup gidişat Moskova'nın aleyhine gelişmektedir. Diğer bir husus ise Rusya'nın Asya komşularının gittikçe uyanması ve hızla modernleşmeye başlamasıdır ki bu gelecekte Rusya'nın askeri ve teknolojik açıdan da bu bölgelerdeki avantajının kaybolacağı anlamına gelmektedir.

ORTA ÇAĞ YAYILMA ZİHNİYETİ VE UKRAYNA İŞGALİ

Ukrayna Rusya ile AB arasında oldukça kritik jeopolitik konuma sahip ve eski SSCB ülkeleri içerisinde Rusya'dan sonra en büyük demografik yapıyı barındırır. Ayrıca dünyadaki tam bir savunma üretimi döngüsüne sahip birkaç ülkeden biri olmasıyla da önem arz etmektedir. Ukrayna, özellikle doğu Ukrayna bölgesi, Sovyet savunma ve uzay endüstrilerinin kritik unsurlarına ev sahipliği yapmış, 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla yaklaşık 750 fabrika ile 140 bilimsel ve teknik kurumu içeren Sovyet savunma endüstrisinin yaklaşık %30'unu devralmıştır (NATO Parliamentary Assembly, 2020).

Lakın Ukrayna Rusya, ABD ve İngiltere'nin barış ve güvenlik garantisi vaatlerine güvenerek 1994 yılında elindeki dünyanın üçüncü büyük Nükleer silahları başta olmak üzere en güçlü silahlarını terk etmiştir. Böylece kendini dış tehditler karşısında savunmasız bırakmıştır. Ukrayna eski nükleer üs komutanı Volodymyr Tolubko silah terk etmenin 'romantik ve safça' olacağını, John J. Mearsheimer ise caydırıcılığın, "Ukrayna ile kötü ilişkiler geçmişi olan Rusların onu yeniden fethetmek için harekete geçmemelerini" sağlayacağını söylemişse de bu geniş çapta destek bulmamıştır (Broad, 2022). Günümüzde Ukraynalılar bundan derin pişmanlık duymaktadır. Ukrayna Parlamen üyesi Pavlo Rizanenko Ukrayna'nın büyük bir hata yaptığını söylerken Walter Russell Ukrayna'nın hala nükleer bombaları olsaydı, muhtemelen Kırım'ı da elinde tutabileceğini, "Nükleerlerinden vazgeçerek yerine değersiz kâğıt garantileri aldı ve ayrıca daha güçlü ve nükleer bir komşunun işgaline maruz kaldığını" dile getirmiştir (Zurcher, 2014).

Rusya açısından Ukrayna'nın önemini vurgularken Brzezinski Ukrayna olmadan Rusya'nın bir Avrasya İmparatorluğu olamayacağını vurgulamıştır (Brzezinski, 1997). 6 Ekim 1999 yılında ABD Kongresinde Brzezinski:

> *Soğuk Savaş'ta SSCB'nin çöküşünden sonra Rusya'nın otomatik olarak demokratik bir ülke olacağı anlamına gelmediğini;*
>
> *Mevcut Rusya'nın güvenilir bir ortak olmadığını ve Putin başkan olduğunda, Brzezinski Rusya'nın geleceği konusunda daha da karamsar olduğunu;*
>
> *Sovyetler Birliği'nin çöküşünü 20. yüzyılın en büyük jeopolitik trajedisi olarak gören KGB'den gelen (Stalin'in güvenlik görevlisi olan) dedesine hayran olan bir adamın güvenilir bir demokrat olamayacağını ve Putin'in 'büyük bir nostalji' tarafından yönlendirildiğini Rusya'da SSCB'nin 'şanını' restore etmeyi amaçlayan revizyonist milliyetçilik için ön koşulların mevcut olduğunu söylemiştir* (Gorodnichenko, 2014).

Rusya orta çağ yayılma zihniyetiyle hareket ederek eski emperyalist ihtişamını tekrar elde etmek ve büyük güç statüsüne kavuşmak istemiştir. Yayılma politikasını desteklemek için ülke içinde milliyetçilik eğilimlerine başvururken onu haklı göstermek ve meşrulaştırmak için geçmişine ve tarihine yorumlar getirmektedir. Putin Rusya'sı Rusların genetik ve tarihsel olarak doğu Avrupa kimliğinden üstün olduğunu, Ukrayna işgalinin Rus medeniyetinin onuru için haklı ve zaruri olduğuna inanmaktadır. Ayrıca Avrasya'da Rusça konuşanları koruma fikri, Putin'in "Russkiy Mir/Rusların Dünyası" dünya görüşünün ve 21. yüzyıl Rus kimliğinin önemli bir parçası olmuştur (Young, 2022).

Her ne kadar Rusya Ukrayna işgalini haklı olarak göstermeye çalışsa da ve NATO'nun doğuya genişlemesini bunun için bir bahane unsuru olarak lanse etse de işgalin asıl sebepleri büyük farklılık göstermektedir. Rusya SSCB dağıldıktan sonra emperyalizm tarihindeki en büyük darbelerden birini almıştır. Geniş toprakların yanı sıra büyük demografik yapısından ayrılmıştır. Gittikçe demografik kayıp yaşamakta olan Rusya'nın bu durumda büyük güç statüsüne kavuşmak değil mevcut statüsünü uzun vadede koruyabilmesi de güçtür. Bu yüzden Ukrayna Rusya'nın ihtiyaç duyduğu stratejik konumu, güçlü sanayi altyapısı ve sıcak limanları açısından önemli olmakla beraber büyük güç olma hedefine ulaşmak için gerekli insan kaynakları açısından da oldukça büyük bir önem arz etmektedir. Putin geçmişte Ukrayna'nın Rusya'nın tarihsel bir parçası olduğuna vurgu yaparken "her zaman daha güçlü ve daha başarılı olduk ve gelecekte de öyle olacağız. Çünkü biz bir kişiyiz" diye yazmıştır (Putin, 2021). Böylece Rusya'nın güçlü devlet olarak varlığını sürdürebilmesinde Ukrayna'nın önemini ve vazgeçilmezliğini itiraf etmiştir.

Doğu Avrupa ülkelerinin NATO'ya başvurmaları Rusya'ya tehdit oluşturmak için değil, asıl güvenlik tehdidi olarak gördüğü doğudaki nükleer komşusundan kendilerini koruyabilmeleri içindir. NATO genişleme süreci ise zorla değil aksine bu ülkelerin kendi özgür iradeleri ve tercihleri sonucunda gerçekleşmiştir. Ayrıca NATO'nun doğuya genişlemesi doğrudan Rusya'nın egemenliğine bir tehdit olmaktan daha ziyade onun büyük güç olma arzusu ve yayılma eylemleri için tehdittir. Çünkü dünyanın en kalabalık nükleer silahlarına başka bir devlet tarafından saldırı günümüz dünyasında çok da akıl alır bir durum değildir. Ancak zayıf ve savunmasız devletlerin NATO gibi güçlü güvenlik şemsiyesi altına girmeden Rusya gibi büyük nükleer komşusu karşısında her zaman saldırıya açık kalacağı bir gerçektir.

Rusya'nın asıl diğer bir endişesi eski SSCB ülkelerinin batı dünyasıyla olan ilişkilerinin gelişmesi, demokrasi ve insan hakları gibi değerlerin benimsenmesidir ki bu Rus otoriter rejimi için gerçek bir tehdit unsuru olarak görülmüştür. Çünkü bu ülkelerin batıyı model olarak görmesi ve onunla bütünleşmesi durumunda hem Rusya bu ülkelerdeki etkisini kaybedecek ve eli daha da güçlenen batı karşısında daha da etkisiz kalacaktır hem de demokratik uyanışın kendi sınırları içine sıçrayarak mevcut rejimin güvenliğini tehlikede bırakabileceği kaygısı söz konusu olabilecektir.

Rusya'nın yayılmacı politikaları, anti demokratik tutumları ve aşağılayıcı tavırları Doğu Avrupa ülkelerinin Rusya yerine batıyla daha fazla işbirliği yapmasına sebep olmuştur. Örneğin Rusya eski ihtişamını tekrar elde etmek eyleminin bir parçası olarak 2008 Gürcistan'a saldırısı, 2014 Kırım işgaliyle Ukrayna'ya karşı savaş açmıştır. O tarihten beri mücadele devam etmiş olup 2022 yılında savaşın boyutunu genişleterek Ukrayna'ya büyük çaplı işgal savaşını başlatmıştır. Ukrayna'daki kriz, Moskova için aynı anda Sovyet sonrası devletlerin yönelimini hangi ilkelerin, kuralların ve aktörlerin yönetmesi gerektiği konusunda Batı ile daha geniş bir çatışmanın zirvesidir. Ayrıca Ukrayna'da kararlı eylemde bulunma hakkı, tam da Sovyet sonrası alanda "ayrıcalıklı bir etki alanına" sahip olduğuna ve Ukrayna'daki Euromaidan protestolarını Batı'nın cesaretlendirmesinin Rusya'nın yakın çevresindeki ayrıcalıklı çıkarlarını baltaladığına inandığı için kendince haklıydı (Cooley, 2017). Lakin dünya olaya farklı açıdan bakıyordu. Putin bahane olarak Ukrayna'nın yapay bir devlet olduğunu söylemişse de gerçek Ukrayna'nın uluslararasında bağımsız ve egemen bir devlet olduğudur. Rus liderinin Peter ve Stalin örneğinde yayılmacı eylemler yapması günümüz dünyasında pek de kabul edilebilecek bir durum olmayıp aksine umulduğundan farklı sonuçlar getirebilir.

Rusya savaşta hem Ukrayna'dan hem de uluslararasında beklenmedik tepkilere maruz kalmıştır. Ukrayna halkı işgale çiçekle değil cesurca direnişle karşılık vermiştir. Dünya özellikle ABD ve Avrupa geçmişte hiç benzeri görülmemiş yaptırımlarla Rusya'yı cezalandırmış ve Ukrayna'yı desteklemeyi sürdürmektedir. Uluslararası yasayı çiğneyerek egemen bir devletin işgali aynı zamanda mevcut uluslararası hukuk ve düzene de meydan okuma olarak kabul edilebilmektedir. Savaş Ukrayna'ya büyük kayıplar yaşatırken Rusya'yı da yıpratmaya devam etmektedir. Savaş sonucunda Ukrayna'da milli bilinç ve dayanışma Rusların beklediğinin tersine güçlenmekte ve gerçek bir bağımsızlık savaşıyla yeni bir Ukrayna ulusunun ortaya çıkmasına olanak sağlamış gibi de algılanmaktadır.

Avrupa karşılaştığı gerçek manzara karşısında kendi güvenlik politikalarını revize etmek zorunda kalmıştır. Derin uyku ve iyimser beklentilerden dünyanın gerçek yüzünü görmeye başlamıştır. Ayrıca barışın ya da refahın sadece demokratik söylemlere değil aynı anda güçlü ordularla garanti edilebileceğini kavramaya başlamıştır. Almanya NATO normları bütçe artışına karşı hep direnmiştir. Ama yeni hükümet gerçek tehditler karşısında buna isyan ederek yeniden silahlanmayı tercih etmiştir. Almanya yeni bakanı Scholz Putin'in Ukrayna'ya saldırmakla sadece bu ülkeyi haritadan silmek istemediğini aynı anda Avrupa'nın güvenlik kurumlarını bozguna uğratmak istediğini, özgürlük ve demokrasiyi korumak için güvenliğe daha fazla yatırım yapılması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca 2022 yılı için 2021 53 milyar dolar olan savunma bütçeyi 112 milyar dolara çıkarmaya karar vermiştir (Deutsche Welle, 2022).

Ukrayna savaşında Rusya egemen bir devleti işgal etmekle haksız ve savaş suçlusu olarak görülmüştür. Uluslararası arenada siyasi olarak yalnız bırakılmıştır. Hatta onun güvendiği yakın işbirlikçisi Çin bile Rus lehine propaganda yapsa da bu onun Rusya'yı desteklediğinden değil aksine Moskova'nın Pekin'in en büyük rakibi ABD karşıtı tavrından kaynaklanır. Bu yüzden Çin hem Rusya'yı incitmemek hem de batıyla olan menfaatlerinin zarara uğramasını engellemek için savaşa doğrudan destek vermekte ihtiyatlı davranmaktadır. Rusya'nın haklı olduğunu söylemek konusunda çekingen davranmaktadır. Rusya savaşı başlatmakla uluslararasında imaj kaybı yaşamakla beraber uygar ve modern dünya tarafından büyük yaptırımlara katlanmak mecburiyetinde kalmıştır. Savaş NATO ülkelerinde işbirliğinin artmasına ve İkinci Dünya Savaşından beri pasif politika izleyen Almanya başta olmak üzere demokratik devletlerde uyanışa ve güvenlik açısından yatırımların artmasına vesile olmuştur.

Rusya Ukrayna karşısında ezici bir üstünlüğe sahip olması başarı için yeterli değildir. Çünkü Ukrayna savaşta haklı olarak uluslararasında büyük bir sempati ve destek elde etmiştir. Bu yüzden Rusya taktiksel olarak bazı cephelerde savaşı kazansa da siyasi olarak savaşı kazanabilmesi zordur. Çünkü Amerika, Avrupa gibi muazzam askeri güç, büyük ekonomik kaynak, teknolojik üstünlük, güçlü sanayi altyapısına sahip güçlerin desteğini arkasına alan bir Ukrayna karşısında Rusya'nın istediği sonucu elde edebilmesi neredeyse imkânsız gibidir. Rusya uzun süreli savaşta kendini tüketir ve inatla mücadeleyi sürdürürse büyük güç olma hayalini gerçekleştirmek değil mevcut konumunu bile koruyabilmesi güçleşebilir. Ayrıca savaş Rusya'nın imaj kaybına maruz kalmasıyla

beraber mevcut dünya düzenine meydan okumak ve ortaçağ yayılma hırsını gerçekleştirmek için imkânlarının çok kısıtlı olduğunu net bir şekilde ortaya çıkarmıştır.

SONUÇ

Büyük güç olmak aynı zamanda büyük sorumluluklar taşımak anlamına gelir. Sadece büyük hırslara ve siyasi iradeye sahip olmak büyük güç olmayı başarmak için yeterli değildir. Yeterince kaynak ve devlet imkânları olmadan geçmiş özlemlerine dayalı hayaller ya da girişimlerin olumlu bir sonuç getirebileceği güçtür. Bir devletin büyük güç olması için kendini reklam yapması ya da başkalarına benimsetmek amacıyla empoze ettirmek için kavga etmesine gerek yoktur. Devletin yükselişine paralel olarak onun etkisi de orantılı bir şekilde doğal olarak artar ve bunu tüm dünya görür ve hisseder. Saygınlığı da yükselişine ve başarıları ölçüsünde artar ya da eksilir. Rusya'nın da yüzleşmesi gereken durum bundan gayrı değildir.

İnsanlığın geçmiş tecrübeleri güçlü ekonomik kaynaklara, ileri teknoloji ve sanayi üretim yapısına sahip olmadan sadece askeri güç avantajıyla elde edilen taktiksel başarıların uzun vadede sürdürülebilirliğinin kolay olmayacağını göstermiştir. Böyle ülkelerin kendinden daha zengin, daha kalabalık, teknolojik açıdan daha gelişmiş ve geleceğe yatırım yapan rakipleri karşısında rekabeti sürdürebilmesi, eşit düzeyde etki ve sayıya kavuşması da beklenemez. SSCB'nin iflas etmesinin temelinde batı düşmanlığından daha fazla sahip olduğu kurumlarının ve izlediği politikalarının halkın beklentilerini giderebilmekten, dünyaya ayak uydurarak rakipleriyle rekabet edebilme kapasitesinin eksik olduğundan kaynaklanmıştır. Rusya SSCB dağıldıktan sonra geniş topraklar ve büyük oranda demografik yapıdan mahrum bırakılmıştır. Ayrıca SSCB döneminde küresel süper güç statüsünden bölgesel güç statüsüne indirgenmiştir. Buna paralel olarak uluslararasındaki etkinliği ve ağırlığında da büyük kayıplar yaşamıştır.

Kendini SSCB'nin doğal mirasçısı olarak gören ve oldukça büyük nükleer silahlar başta olmak üzere mühimmat ve büyük orduyu devralan Moskova yönetimi bağımsızlık sonrası bile batı karşısındaki yenilgisini bir türlü sindirememiştir. 1990'lı yılların sancılı döneminde ya da yeni asırdaki toparlanma sürecinde hep geçmişe yönelik özlem ve büyük güç olma hayalinden vazgeçmemiştir. Lakin Rusya geçmişinden yeterince ders çıkartmamış ve yine orta çağ yayılma zihniyetiyle hareket yapmayı devam ettirmiştir. Rusya siyasi, ekonomik

ve toplumsal alanlarda reform yaparak gerçek anlamda sanayileşmiş, modern ve saygın bir devlet olmak yerine Batı karşıtı kin ve dar milliyetçiliğe bürünmüş siyasi eylemleri tercih etmiştir.

Günümüz Rusya'sı Rusya ekonomik, teknolojik ya da demografik açıdan ABD ya da Çin'le hiçbir şekilde karşılaştırılabilecek konumda olmayan gerilim içerisindeki bir bölgesel aktördür. Geniş coğrafyası, bol doğal kaynakları ve askeri gücü dışında Moskova artık ikinci sıradaki bir devlettir. Kalabalık orduyu bulundurması ve silahlı kuvvetlerini modernize edebilmesi sahip olduğu bol doğal kaynaklardan elde ettiği gelir sayesinde mümkün olmaktadır. Lakın enerji gelirlerinin uluslararası arz talep kaynaklı fiyat dalgalanmaları, olası şoklardan büyük ölçüde etkilendiği ve dünya genelinde yeni enerji arayışlarının artmasından kaynaklanan riskleri barındırdığından uzun vadeli olarak iyi bir seçenek olmayabilir. Rusya bol doğal kaynak zenginlikleriyle kendi bütçesini ve ordu ihtiyacını finanse etmeyi şimdilik sağlayabilse de bu gelecekte sürdürülebilirliği açısından iyi bir çözüm olmayabilir. Böylece Rusya'nın bugünkü avantajı yarın onun dezavantajına dönüşebilir.

Rusya geçmişinde alışkanlık haline geldiği yayılmacı zihniyetiyle Ukrayna işgalini başlatmıştır. Lakin geçmişte büyük güç olmak için etkili olan yöntemlerin günümüz dünyasında da geçerli olabileceği garanti değildir. Moskova işgalde halkın direnişiyle beraber uluslararası arenada da oldukça sert beklenmedik tepkilere maruz kalmıştır. Çünkü Ukrayna için bu bir özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi olarak, dış dünyada özellikle batı dünyasında ise egemen bir devletin işgal edilmesi ve barbar yöntemlerin kullanılması mevcut dünya hukukuna olan ihlal ve savaş suçu olarak algılanmaktadır. ABD ve Avrupa ise mevcut dünya düzenine meydan okuma ve demokrasiye karşı bir darbe olarak görüp ağır yaptırımlarla karşılık vermeyi tercih etmiştir. Rusya Ukrayna'ya büyük tahribat yapabilme kapasitesine sahip olsa da bunun faturasını ağır ödemek ve belli bir düzeyde güç kaybı vermek zorunda kalma ihtimali büyüktür. Savaş güçlü rakipleri karşısında güçlü sanayi altyapısı, teknoloji avantajı, sağlıklı demografik yapısı, güçlü ekonomisi ve kurumları olmadan bir devletin askeri ve doğal kaynaklardan oluşan sınırlı imkânlarıyla büyük güç olma hayallerini gerçekleştirebilmesi ve sürdürebilmesinin zor olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda güçlü silahlara ve kalabalık orduya sahip olan otoriter bir rejimin sınırlı kaynaklarına rağmen dünya istikrarı, barış ve özgürlük için ne kadar feci sonuçlar getirebilme potansiyelinin de var olduğunu net bir şekilde göstermiştir. Böylece pasif ve iyimser beklentilere kapılan dünya halkı, Almanya ile Japonya örneğinde oldu-

ğu gibi bazı devletlerin uyanmalarına ve kendi aralarındaki dayanışmayı güçlendirmesinin gerektiğini, özgürlüğün bedava olmadığını hissettirmesine vesile de olmuştur.

KAYNAKLAR

Adomeit, H. (1995). "Russia as a 'Great Power' in world affairs: Images and reality". *Royal Institute of International Affairs*, 71(1), 35-68.

Aslanyan, G. (2020). *The Russian Federation: Centre for energy policy*. United Nations.

Baev, P. (2019). Russian nuclear modernization and Putin's wonder-missiles: Real ıssues and false posturing. *Russie Nei Visions*, (115), 1-32.

Broad, W. (2022). Ukraine gave up a giant nuclear arsenal 30 years ago. today there are regrets. Erişim: https://www.nytimes.com/2022/02/05/science/ukraine-nuclear-weapons.html (10.03.2022)

Brzezinski, Z. (1997). *The grand chessboard*. Basic Books.

Budapest Accord. (1994). *Joint Declaration issued on 5 December 1994 at Budapest by the leaders of the Russian Federation, Ukraine, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the United States of America.* United Nations. Erişim: https://treaties.un.org/ (05.03.2022).

Cooley, A. (2017). *Whose Rules, Whose Sphere? Russian Governance and Influence in Post-Soviet States*. Carnegie Endowment for International Peace.

Deutsche Welle. (2022). Germany commits €100 billion to defense spending. Erişim: https://www.dw.com/en/germany-commits-100-billion-to-defense-spending/a-60933724 (01.04.2022)

Fortescue, S. (2017). Can Russia afford to be a great power? Erişim: https://www.lowyinstitute.org/publications/can-russia-afford-be-great-power (12.03.2022)

Fortune (2022). Fortune 500 global list. Erişim: https://fortune.com/global500/2021.

Gorodnichenko, Y. (2014). Zbigniew Brzezinski's perspective on the Russia-Ukraine crisis. Erişim: https://voxukraine.org/en/44/ (10.03.2022)

Gurganus, J., ve Rumer, E. (2019). *Russia's global ambitions in perspectives*. Carnegie Endowment for International Peace.

Heleniak, T. (2004). Migration of the Russian Diaspora after the breakup of the soviet union. *Journal of International Affairs,* 57(2), 99-117.

IMF. (2021). *World economic review*. International Monetary Fund.

IMF. (2003). *Russia rebounds*. International Monetary Fund.

Kofman, M. (2018). Raidıng and ınternatıonal brigandry: Russia's Strategy for great power competition. Erişim: https://warontherocks.com/2018/06/raiding-and-international-brigandry-russias-strategy-for-great-power-competition/(15.03.2022)

Kotkin, S. (2016). Russia's perpetual geopolitics: Putin returns to the historical pattern. Erişim: https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2016-04-18/russias-perpetual-geopolitics (08.03.2022)

Lowyinstitute. (2021). *Asia power index 2021*. Sydney: Lowy Institute.

NATO Parliamentary Assembly. (2020). Russian military modernisation: Challenges ahead fornato allies. *Defence and Security Committee (DSC) General Report*, (2), 1-28.

NATO. (1997). Founding Act: on mutual relations, cooperation and security between NATO and the Russian Federation signed in Paris, France. Erişim: https://www.nato.int/cps/su/natohq/official_texts_25468.htm (20.04.2022)

OEC.World. (2021). Country profile: Russia. Erişim: https://oec.world/en/profile/country/rus (02.04.2022)

Peabody, B. (2022). Russia doesn't have the demographics for War. Erişim: https://foreignpolicy.com/2022/01/03/russia-demography-birthrate-decline-ukraine/ (10.05.2022)

People.defensenews. (2021). Top 100 for 2021. Erişim: https://people.defensenews.com/top-100/ (23.04.2022)

Putin, V. (2005). Putin: Soviet collapse a 'genuine tragedy'. 25, April. Erişim:https://www.nbcnews.com/id/wbna7632057 (11.03.2022)

Putin, V. (2021). On the historical unity of Russians and Ukrainians. Erişim: en.kremlin.ru/president/news/66181 (11.03.2022)

Stanglin, D. (2016). Vladimir Putin blames Lenin for Soviet collapse. Erişim: https://www.usatoday.com/story/news/2016/01/21/vladimir-putin-blames-lenin-soviet-collapse/79116132/ (08.03.2022)

Statista. (2021). Leading countries worldwide based on natural resource value as of 2021. Erişim: https://www.statista.com/statistics/748223/leading-countries-based-on-natural-resource-value/ (02.04.2022)

Statistica. (2022a). Change in opec crude oilprices. Erişim: https://www.statista.com/statistics/262858/change-in-opec-crude-oil-prices-since-1960/(13.04.2022)

Statistica. (2022b). Russian Economic Growth since 2000. Erişim: https://www.statista.com/statistics/263772/gross-domestic-product-gdp-in-russia/ (13.04.2022)

Stronski, Paul ve Sokolsky, R. (2020). *Multipolarity in Practice: Understanding Russia's Engagement With Regional Institutions*. Carnegie Endowment for International Peace.

United Nations. (1998). The Russian crisis. Erişim: https://unctad.org/system/files/official-document/poirrsd002.en.pdf (20.03.2022)

World Bank (2022). Country profile. Erişim: https://data.worldbank.org/country (26.04.2022)

World Bank Group. (2021). Russia economic report, World Bank, (46), December 2021, 1-96.

Young, B. R. (2022). Putin has a grimly absolute vision of the 'Russian World'. Erişim: https://foreignpolicy.com/2022/03/06/russia-putin civilization/? (06.03.2022)

Zurcher, A. (2014). Ukraine's nuclear regret? Erişim: https://www.bbc.com/news/blogs-echochambers-26676051(28.02.2022)

COŞKUN KARADAĞ - BALCIOĞULLARI
Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırma ve İncelemeler III

AYBAK 2022 / EYLÜL
Akademisyen Yayınevi Bilimsel Araştırmalar Kitabı

SOSYAL BİLİMLERDE GÜNCEL ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER III

Editörler

Neslihan COŞKUN KARADAĞ
Abdullah BALCIOĞULLARI

AKADEMİSYEN KİTABEVİ
Halk Sokak No: 5/A Sıhhıye-Yenişehir/ANKARA
Tel: 0312 431 16 33 - 0312 432 21 84

